

JOAN BENEJAM VIVES (1846-1922): UN MESTRE MENORQUÍ A L'AVANTGUARDA PEDAGÒGICA

Isabel Vilafranca i Manguán

El discurs històric legitima la seva existència si es reprenen els moments socials i els supòsits del pensament més rellevants per justificar el present a través del passat. En el cas de l'educació, molts han estat els discursos liberals traïts pels somnis imperialistes conservadors de marcada voluntat adoctrinant. A aquests projectes renovadors silenciats, ens hi hem de dedicar amb més èmfasi perquè constitueixen un renaixement de la memòria liberal i progressista de l'esdeveniment pedagògic.

Potser un del autors que representa aquesta avantguarda és Joan Benejam Vives, un mestre menorquí del segle XIX. La seva innovadora pràctica, emparada per un pensament regeneracionista d'arrels republicanes, trobà molts contraris i enemics d'origen més conservador. Possiblement, la seva pedagogia liberal, derivada d'una antropologia panenteista, i el tarannà progressista l'han dut a l'oblit. Fet i fet, per nosaltres resta, doncs, el repte d'estudiar-lo i donar-lo a conèixer. I, en aquesta finalitat, s'encamina el present article que vol retre un homenatge públic a aquest indòmit mestre.

1. DADES PER UNA BIOGRAFIA

Joan Benejam Vives nasqué a Ciutadella de Menorca el 27 de maig de 1846. Primogènit del matrimoni de Joan Benejam Mesquida i Maria Vives Pou, va ser al mateix temps el primer nét d'ambdues famílies. Son pare era mariner, professió que l'obligava a absentar-se llargues temporades de casa. La mare no gaudia de gaire salut; per això, les ties paternes, solteres, tingueren cura del petit Joan durant la seva infantesa.

Joan Benejam va assistir a l'escola pública, dirigida per Josep Moll, on va restar fins als setze anys. Segons tots els indicis, era un alumne notable, una notabilitat que també es manifestà en la Congregació de Sant Lluís Gonzaga,¹ en què possiblement completà la seva educació religiosa. Sembla que van ser els sacerdots d'aquesta congregació els que recomanaren i encoratjaren la família de Benejam perquè ell sortís a estudiar.

Fet i fet, en finir l'etapa escolar de primària, li oferiren la possibilitat de traslladar-se a Barcelona per cursar estudis a fi d'obtenir el títol de mestre elemental. Gràcies a l'ajut econòmic de les seves ties,² que treballaven per la família Vigo, Joan pogué gaudir d'aquesta possibilitat. El setembre de 1862, quan tenia setze anys i amb un permís del rector de la Universitat de Barcelona que el dispensava de la manca d'edat,³ s'embarcà rumb a la ciutat comtal. Durant els quatre anys d'estudis, va viure a casa de Nicolau Flórez Maurant,⁴ un amic de son pare. Aquest personatge, a qui el mateix Benejam qualifica de *progressista furibund*, va posar al seu abast lectures de caràcter sindicalista i progressista i, a més, el va introduir en cercles d'associacionisme obrer.

Podem afirmar, doncs, que Joan Benejam formà el seu esperit liberal i regeneracionista fora de l'Escola normal. No per això descuidà la finalitat del seu trasllat a Barcelona i, encara que no cursà la carrera amb gaire entusiasme, ni un curs per any, n'obtingué el títol el juliol de 1866, després d'examinar-se de la revalida.

1. La Congregació de Sant Lluís Gonzaga era una organització de joves que depenia de la parròquia de Sant Francesc, fundada pel prevere Tomàs Rullán el 21 de gener de 1860, i que tenia per finalitat «la millor educació moral, social i religiosa de la joventut». Vegeu les *Actes Eclesiàstiques de la Sta. Església Catedral de Menorca*, corresponents al bisbat de Mateu Jaume Galán (1858-1875), p. 18.

2. La seva família paterna estava al servei de la família Vigo i vivia en una de les dependències de la mansió d'aquesta hisendada família, a la plaça des Born.

3. Entre els fulls de l'expedient acadèmic de Benejam, s'ha trobat una carta signada per qui aleshores era rector de la Universitat de Barcelona, que diu el següent: «En vista d'una instància del D. Joan Benejam i Vives en sol·licitud de dispensa de falta d'edat per poder inscriure's en la matrícula de l'Escola normal pel proper curs 1862-1863, i no faltant-li a l'interessat un any per a l'edat que el reglament preveu, fent ús de la facultat que em concedeix la Reial Ordre del 27 de juliol, he acordat concedir la pretensió del recurrent. Us ho comunico per al vostre coneixement i efectes conseqüents. Déu us guard. Barcelona, 27 de juliol de 1862. El Rector Víctor Avina. Sr. Director de l'Escola normal en aquesta província».

4. Nicolau Flórez Maurant era amic del pare, procedent de Ciutadella, que vivia al carrer Montsió, número 3, de Barcelona, segons informa l'expedient acadèmic. Benejam s'allotjà a casa seva durant els anys dels seus estudis universitaris. Aquest home signava les matrícules dels cursos universitaris com a fiador de Joan Benejam. Suposem que aquesta figura de fiador devia ser la de tutor o preceptor, pel fet que el nostre biografat era menor d'edat.

El contrast entre Ciutadella i Barcelona no es va escapar a la perspicàcia d'aquell jove inquiet. La societat ciutadellenca on havia nascut era ancestral, com la descriu molt bé a la seva obra *Ciutadella veia*. Hi conviuen, dintre les muralles, l'aristocràcia, la clerecia i el poble senzill, aquest últim al servei dels poderosos. L'economia era bàsicament agrícola. Els terratinents administraven els seus llocs —unitats de divisió del camp menorquí—, i la gent senzilla conreava i collia allò que el camp produïa o bé exercien oficis de poc rendiment. L'economia ciutadellenca no mostrà els signes de la modernització fins que, a mitjan segle XIX, després d'arribar-hi Jeroni Cabrisas, s'hi va iniciar la indústria manufacturera del calçat. Posteriorment, Pere Cortès en racionalitzà la fabricació i començà l'expansió d'una empresa que ha estat, durant molts anys, un pilar fonamental de l'economia menorquina. A Maó, l'obertura de la Industrial Maonesa (1856) i la Farinera Maonesa (1859) són les primeres manifestacions de l'eclosió industrial pròpia del segle XIX i, com a tal, dels inicis del capitalisme.

Barcelona ja era aleshores una ciutat moderna. La seva economia, de fort caràcter industrial s'orientava vers els camins del neocapitalisme. Es reunien les primeres organitzacions d'obrers i començaven a tenir ressò els primers forcejaments entre les corporacions sindicalistes i els col·lectius d'industrials. Era la Barcelona que es preparava per al modernisme, la Barcelona dels moviments obrers que es disposava a viure la Primera Internacional Obrera.

Així, Benejam tingué l'oportunitat de contrastar mentalitats i adaptar-se a la posterior industrialització de l'economia insular. Fou, precisament, en aquesta època catalana que van veure la llum les primeres publicacions del jove mestre, apòstol de l'emancipació dels treballadors a través de l'educació i del desarelament de la ignorància. Els seus primers escrits denunciaven els mals que, segons el seu punt de vista, la societat patia. Més endavant va escriure el següent:

Quando el pueblo conozca lo que vale la instrucción, lo que moraliza la enseñanza, lo que alcanzan los conocimientos asociados a la profesión de un arte, aunque este arte sea humilde, huirá de los focos de perdurable contagio donde el espíritu se enerva y el corazón se degrada con hábitos tan indignos como groseros. Un pueblo instruido es siempre un pueblo honrado, a menos que el instinto de perversidad o de codicia anonade la facultad de sentir, que entonces la instrucción desempeña las mismas funciones de una arma terrible en manos del homicida.⁵

5. Joan BENEJAM, *El pueblo ilustrado: Teorías al alcance de todos*, Ciutadella, Impremta i llibreria de Salvador Fàbregas, 1979. Aquest paràgraf correspon al pròleg titulat «A las clases obreras de mi país. Despertad».

Possiblement, la seva estada a Barcelona fou més transcendent del que s'ha considerat fins ara. Podem suposar, amb prou certesa, que l'interès per les classes populars, per l'educació dels obrers, va néixer a Barcelona. La sensibilitat i la preocupació pels més desafavorits va ser, durant tota la seva vida, la font d'inspiració que el mogué a lluitar per la democratització de l'educació. Tots aquests aprenentatges tingueren com a marc la ciutat comtal i, com a escenari d'aplicació, Ciutadella.

L'oportunitat de debutar com a mestre, a Blanes, poble de la Costa Brava gironina, no va ser desaprovechada pel jove mestre, qui, en el transcurs de la seva vida —tret d'una breu estada a Cuba— no s'allunyà mai de les ribes banyades per la Mediterrània.

Suposem que la invitació a treballar al poble esmentat vingué del mateix director del Col·legi Blanenc, Felip Comas.⁶ No feia gaires anys que l'escola s'havia inaugurat, i el mateix director s'havia encarregat de contractar-ne la plantilla de professors que en formaren el claustre. Al menorquí, li encomanaren l'ensenyament primari del centre.

L'estada de Benejam a Blanes, encara que breu, no va passar inadvertida als ulls dels blanencs, com demostren les publicacions que sobre ell apareguren, després de la seva mort, en el diari local *Recull*.⁷ Més enllà de la seva tasca educativa, tot sembla indicar que els autòctons se'n recordaven d'ell per haver fundat un setmanari, *El Blandense*, el primer periòdic publicat a la vila. S'hi editaven poesies i articles d'interès general, i urgia les autoritats locals, amb nombroses peticions, entre aquestes, la d'instal·lar una biblioteca per fomentar les inquietuds culturals.

La Setembrina⁸ esclatà quan encara era mestre a Blanes i li va ser oferta l'oportunitat d'establir-se definitivament a Menorca, com a mestre d'escola pública. No dubtà gens de tornar a l'enyorada terra natal. Però, la plaça va ser concedida a Joan Lluís Oliver,⁹ pare de l'il·lustre Miquel dels Sants Oliver. Davant

6. P. B., «Carta sobre Benejam», a *Revista de Menorca*, Maó, Ateneu Científic, Literari i Artístic, 1922, p. 185-186. És possible que aquesta carta, signada per les inicials P. B., fos de Pasqual Boada, un dels empresaris més importants de Blanes, procedent d'una tradició d'industrials.

7. Després de la seva mort, en aquesta petita publicació, *Recull*, diari local, hi apareguren cartes sobre el mestre, una signada per Joaquim Ruyra, un famós literat de llengua catalana que deia que va ser alumne seu.

8. La Setembrina va ser una insurrecció popular esdevinguda a Cadis, que enderrocà la monarquia d'Isabel II. Començaren sis anys d'absència de la monarquia borbònica, amb alguna breu etapa republicana: la Primera República Espanyola.

9. Segons documents de la Regidoria d'Instrucció Pública de l'Ajuntament de Ciutadella, D. Josep Moll va renunciar el juliol de 1869 al seu càrrec de mestre nacional de l'escola pública infantil de Ciutadella. En fou successor Joan Lluís Oliver, qui s'hi va incorporar a l'inici del curs escolar de 1869-1870.

la fallida, va obrir la seva pròpia escola a Ciutadella que, per analogia amb el model blanenc, anomenà Col·legi Ciutadellenc.¹⁰ El deler d'exercir degudament a la terra natal el va moure a innovar els mètodes educatius. Indagà un mètode que inclogués tots els infants en la dinàmica de la classe i, com a recurs educatiu global, optà per les obres teatrals, no tan sols per l'aprenentatge dels alumnes, sinó també per interessar els pares en l'educació dels seus fills. Aquest fou el motiu pel qual traslladà l'escola, l'any següent, a un local del carrer de Sant Cristòfol,¹¹ on hi havia un petit espai on es podien representar obres teatrals. L'èxit de l'escola anà creixent a mesura que el curs avançava.

L'any 1874¹² obtingué la plaça de mestre elemental a l'escola pública infantil de Ciutadella. Començà, per Benejam, una etapa molt fecunda, tant en el sentit personal com en el professional, no tan sols per les nombroses obres que publicà, sinó també perquè, al mateix temps, va ser pare d'onze fills.

Es pot afirmar que amb aquest nomenament de mestre s'inicià la seva època de màxim esplendor. L'estabilitat que li comportà el fet de ser mestre nacional i, com a tal, funcionari de l'Ajuntament, que posteriorment el nomenà fill il·lustre, li permeté dedicar moltes hores a la seva tasca de publicista. A aquesta època pertanyen les millors obres de vessant pedagògica, els llibres més destacats i els més difosos; títols com ara *La alegría de la escuela* (1899), la seva obra predilecta; *La escuela de párvulos y la primera enseñanza, según el espíritu de la pedagogía moderna* (1882) o *Cuestiones transcendentales sobre la enseñanza de adultos* (1878) són fruit de la seva estabilitat professional.

En aquestes obres, s'hi endevina un esperit fonament regeneracionista, és a dir, la voluntat de canviar l'estructura social, fins aleshores inamovible, mitjançant un sistema educatiu innovador i una metodologia activa. Com veurem més endavant, la seva escola va esdevenir un *laboratori pedagògic* en què s'assajaven noves formes de dur a terme el procés educatiu. Els llibres que posteriorment s'imprimiren amb la seva signatura, sorgiren d'observar la classe i els mètodes que hi havia aplicat. El seu esperit inquiet l'impulsà a provar nous sistemes a fi d'aconseguir un òptim aprenentatge. La contínua tasca d'investigació, reflexió i observació fou la font d'inspiració dels manuals educatius que dissenyà.

A més d'aconseguir premis, molts dels seus opuscles educatius van ser aprovats pel Ministeri d'Instrucció Pública i homologats perquè poguessin uti-

10. El seu primer Col·legi Ciutadellenc l'instal·là al número 11 de la plaça d'Abastos de Ciutadella.

11. J. CAVALLER PRIS, *Mestre Benejam*, Ciutadella, Impremta Moll, 1922, p. 33.

12. Per trasllat de Joan Lluís Oliver a Mallorca, la plaça de mestre públic va ser concedida a Benejam. Es pot dir que fou, en aquest moment, quan Benejam començà els tràmits per sol·licitar el títol oficial de mestre a la Universitat de Barcelona. Aquesta sol·licitud es troba en el seu expedient acadèmic als arxius històrics de l'esmentada institució.

litzar-se en les diverses escoles, públiques i privades, en tota la geografia estatal.¹³ Paral·lelament, Joan Benejam instaurà una escola d'adults. Aquesta escola funcionava amb un horari diferent que l'escola primària. Es fundà amb la finalitat d'instruir aquells adolescents que, per motius laborals o econòmics, es veien obligats a abandonar els estudis abans de finalitzar l'etapa escolar. Benejam, amb l'ajut d'algunes iniciatives privades de la indústria del calçat, inicià aquesta experiència a fi de pal·liar les mancances del sistema educatiu. L'any 1884, en *El Magisterio Balear*,¹⁴ aquesta primícia aparegué com a notícia. Així s'anuncià:

La iniciativa individual acaba de realizar en Ciudadela de Menorca, según nos participa un inteligente suscriptor y querido amigo nuestro, lo que la ley no ha podido cumplir.

Sabido es que en España la enseñanza obligatoria es una frase nominal, un precepto sano. Pues bien, hace pocos días, llegó a aquella ciudad procedente de La Habana un apreciable sujeto, don Antonio Vila, y enterándose de que la mayor parte de los niños a una edad prematura, ingresaban en los talleres de calzado, cuya industria, por la gran explotación, ocupa las tres cuartas partes de la industria obrera; observando el abandono en que se tenía la primera enseñanza, ha conseguido luchando con denuedo, que todos los fabricantes se asocien a la idea de no admitir en sus respectivos talleres obreros sin haber cumplido diez y ocho años, que no sepan leer, escribir y contar, o no acrediten que asisten a una escuela.

Al efecto, ha creado una escuela matinal para jóvenes obreros, que funciona de seis a ocho de la mañana, bajo la dirección de D. Juan Benejam secundado por tres auxiliares, y donde reciben enseñanza doscientos alumnos con que se inauguró la clase el cinco del corriente.

Nuestra enhorabuena al Sr. Vila y a la juventud en cuyo beneficio se instala esta utilísima institución.

Reciba también con el Sr. Benejam la del Magisterio Balear. (SIC)

Ja abans, el 1878, Benejam havia teoritzat la manera de dirigir una escola d'adults. En l'obra *Cuestiones transcendentales sobre la enseñanza de adultos*, que li va merèixer un premi en un certamen de Granada el mateix any, expressa la seva voluntat de distanciar la metodologia de l'escola primària de la d'adults, perquè, en l'una i en l'altra escola, les necessitats són molt distintes i els alumnes manifesten interessos molt diferents. Altrament, a més de la tasca duta a terme com a professor de l'escola infantil de Ciutadella, participà en ambdós

13. Un exemple és el cas de les *Lecturas educativas para ambos sexos (1o y 2o grado)*, un llibre aprovat per l'autoritat eclesiàstica l'any 1888, recomanat per diverses juntes d'instrucció pública i premiat a la Primera Exposició Nacional Pedagògica.

14. *El Magisterio Balear*, núm. 35 (30 d'agost), Palma de Mallorca, 1884, p. 5.

Congressos Nacionals de Pedagogia, el primer l'any 1882, amb seu a Madrid, i el segon a Barcelona, el 1888. En el primer, que va comptar amb la participació de tots els membres de la *Institución Libre de Enseñanza* i que coincidí amb la presentació i la inauguració del Museu Pedagògic Nacional a càrrec d'en M. B. Cossío, s'hi aprovaren unes quantes obres de Benejam perquè se'n pogués fer ús a les escoles de l'estat. Va ser, precisament, en aquest congrés, en què el mestre tingué l'oportunitat d'escoltar els institucionistes. El liberalisme i l'esperit renovador d'aquests intel·lectuals va deixar fonda empremta en el seu pensament.¹⁵ Més endavant, com Colom¹⁶ afirma, va mantenir contacte amb Giner de los Ríos, amb qui intercanvià una sèrie de manuals educatius.

Va ser en el Segon Congrés Nacional Pedagògic —celebrat a Barcelona—, on la seva participació féu ressò entre els mestres espanyols. La seva intervenció fou molt aplaudida puix sabé expressar públicament les seves inquietuds com a mestre i denuncia els mals i les limitacions del sistema educatiu de l'època, i les mancances que ell havia descobert en la seva tasca quotidiana docent. El clam del públic fou del tot aprovatori. Amb aquesta ponència es guanyà la consideració i l'estima de molts mestres catalans, especialment barcelonins.

No va ser aquesta l'única conferència de Benejam. D'entre les seves intervencions públiques, mereix destacar-ne la que pronuncià a la inauguració del curs 1911-1912 de l'Ateneu Científic de Maó, que titulà «Somos hoy mejores que ayer».¹⁷ Va retre homenatge a Pere Cortés, després del seu traspàs, i també a Francesc Netto, fundador de la primera associació mutualista de Ciutadella. També, féu bastants conferències a Palma, una el juliol de 1901, al Centre del Magisteri, amb el títol *Enseñanza de varias asignaturas*.¹⁸ Culminà les seves intervencions públiques, ja jubilat, al paranimf de la Universitat de Barcelona, l'octubre de 1917, amb una conferència titulada *La primera enseñanza bajo un nuevo aspecto*.¹⁹ A les nombroses conferències, cal afegir a la seva llista de mèrits la incansable divulgació de revistes educatives a través de tota la geografia

15. Val a dir que tot i que Benejam no fou un krausista ortodox, manifestà una clara ascendència d'aquest corrent filosòfic. Les concrecions educatives pràctiques que l'institucionisme proposà, foren adoptades pel mestre menorquí i les desenvolupà a la seva escola. Les *llicions de coses*, les excursions escolars, els treballs manuals o el museu escolar, són exemples d'aquesta aproximació al racionalisme harmònic, que és propi del krausisme.

16. A. J. COLOM CAÑELLAS, «Les idees pedagògiques de Joan Benejam a través dels seus escrits "mallorquins" (segle XIX)», a *Revista de Menorca*, vol. I, Maó, 1996, p. 29-42.

17. Aquesta conferència es va publicar a la *Revista de Menorca*, l'any 1911, p. 327-342.

18. L'esmentada intervenció pot llegir-se a *El Magisterio Balear*, núm. 30, any XXIX (26 juliol), Palma de Mallorca, 1901.

19. Aquesta conferència es va imprimir com a pròleg del llibre *Enseñanza de la vida* del mateix autor, publicat l'any 1918 per la impremta de la vídua de Salvador Fàbregas, a Ciutadella.

espanyola, una feina que mostra, a més a més de l'interès per la renovació constant dels seus mètodes i la difusió de les investigacions, un fervor incansable a contribuir a la millora professional del gremi dels mestres. Durant molts anys i pels nombrosos subscriptors que les rebien i les llegien, Benejam va publicar revistes educatives amb títols tan suggerents com *La enseñanza racional* (1888-1889), *El buen amigo* (1900-1904), *Alma de maestro* (1915-1916), *La escuela y el hogar* (1906-1909) o *La escuela práctica* (1894-1895).

El títol de la primera revista va fer que alguns autors, sense aprofundir gaire, incloguessin Joan Benejam en la línia de l'escola racionalista —el moviment sorgit com a conseqüència de l'Escola Racional de Ferrer i Guàrdia. Això, tanmateix, no és possible per cronologia car Benejam s'avançà uns quants anys al pedagog anarquista. D'altra banda, el pensament de Benejam no segueix rutes anarquistes, sinó més aviat un ensenyament racional, programat, estudiat i dut a la pràctica sobre la base d'un pensament no tan llibertari com el que es practicava a l'Escola moderna. Un dels punts en què Benejam dissentia era en la pràctica de l'ensenyament religiós, que el corrent racionalista renunciava per no oprimir el pensament lliure.²⁰

Després de la seva jubilació, esdevinguda l'any 1912, Benejam se'n va anar a Cuba per reunir-se amb alguns dels seus fills que hi residien. A l'Havana, Benejam exercí el magisteri, però aquesta vegada en un centre cultural d'ensenyament no formal. No va quedar-s'hi gaire temps, lluny de la seva enyorada Ciutadella, on va tornar el 1914, després d'una estada de dos anys.

En la seva darrera etapa de jubilat, esperonat encara pel seu deler regeneracionista, es va dedicar a la política i va esdevenir regidor de l'Ajuntament de Ciutadella fins a l'any 1922, en què morí.

Després de la seva mort, els homenatges públics a la seva persona i obra foren constants. Els menorquins de la República Argentina li van editar un llibre,²¹ en què feien palesa l'admiració pel personatge. L'Ajuntament de Ciutadella el nomenà fill il·lustre de la ciutat. El juliol de 1922, pocs mesos després de la seva mort, s'impartí un seminari sobre la seva obra a l'Escola normal de Barcelona. Aquest homenatge el dirigí Jeroni Solsona Pallerols,²² amic incondicional del mestre i gran simpatitzant de la seva obra.

20. Vegeu A. NOVOA; C. VILANOU, «Francisc Ferrer (1859-1909)», a J. HOUSSAYE, *Quinze pedagogos: La seva influència avui*, Barcelona, Universitat Oberta de Catalunya, 1995, p. 93-113.

21. Diversos autors, *Homenaje al maestro Benejam*, Còrdova (República Argentina), 1923. Entre els promotors de l'homenatge destaca Antoni Cursach, conegut ciutadellenc a l'Argentina.

22. A la conferència de Jeroni Solsona Pallerols, digué que «un eximio maestro español contemporáneo, D. Juan Benejam y su libro *La alegría de la escuela*», fou impartida per als alumnes de l'Escola Normal de Barcelona, el 27 d'agost de 1922 i es va publicar a la *Revista de Menorca*, l'any 1923, tot i que també sortí en fascicles durant tot l'any.

2. UNA VIDA CONSAGRADA A L'EDUCACIÓ

Benejam, durant tota la vida, demostrà un gran esperit regeneracionista que el duqué a examinar, observar i provar de millorar, en tot moment, la seva pràctica educativa. Aquesta inquietud de combinar la reflexió amb l'acció el mogué a teoritzar el saber de l'experiència que amb la pràctica que anava adquirint. L'anàlisi transversal de la seva obra s'ha d'emmarcar, doncs, dins d'aquestes dues coordenades, la nova visió teòrica contrastada amb l'experiència pràctica. Val a dir, tanmateix, que en la seva obra publicada informa de la manera com organitzà l'educació, els espais, l'aula, els aprenentatges, l'horari escolar, etc. Aquest fet permet esbossar, amb fidelitat, el quadre de la seva tasca pedagògica. Des de moltes perspectives, Benejam és hereu de la cultura il·lustrada iniciada a finals del segle XVIII i fermentada durant el XIX.

3. CRÍTICA A L'ENSENYAMENT TRADICIONAL

L'ideari pedagògic de Benejam es basa en una crítica al sistema educatiu tradicional. Per començar a discutir al voltant de les innovacions que Benejam va introduir en matèria educativa i per entendre'n l'esperit regeneracionista plasmat en els seus escrits, cal iniciar aquest estudi per la denúncia que el mateix autor fa de l'*ensenyament tradicional*.

En diverses ocasions, Benejam denuncià la memorització que les pràctiques de la «vella educació» promovien. L'article titulat «Influencias de antaño» és un bon exemple d'aquesta crítica. Així, l'autor ciutadellenc afirmà que «las lecciones de memoria son para el niño un motivo de disgusto y la principal causa de su retraimiento en los asuntos escolares, porque malogran sus inocentes juegos y desbaratan los frívolos planes que concibe para su salida de la escuela. Hagamos memoria y se nos presentarán de relieve aquellas escenas infantiles con todas sus pueriles alternativas».²³

A més de manifestar un profund desacord amb la pobresa del sistema tradicional, que només potencia la memorització, l'autor menorquí argüí contra l'abús que es feia dels manuals escolars. Hi ha molts mestres que s'avenen a un manual i no saben rompre els límits del coneixement encotillat, anul·lant així tota mena d'espontaneïtat en el procés educatiu, tant del mestre com de l'alumne. Ho expressà amb exactitud, dient que «el libro es un medio, un auxiliar en

23. Joan BENEJAM, «Influencias de antaño», a *El Magisterio Balear*, núm. 19, any v (12 maig 1887), Palma de Mallorca, p. 145-147.

la enseñanza, pero jamás el alter ego con respecto al maestro. Éste es el texto vivo; aquel el texto muerto. No debéis adaptar vuestro método al libro, sino el libro a vuestro método».²⁴

En una anàlisi transversal de l'obra de Benejam podem veure que ell va insistir en l'apel·lació als mestres perquè innovessin, perquè progressessin. Fidel krausoinstitucionista, antropologia i educació van estretament lligades a l'obra de Benejam. L'home es configura dintre de Déu i la seva vida ha de ser un perfeccionament constant cap a la transcendència. Així es dedueix que el mestre s'ha de perfeccionar, ha d'anar assolint la semblança a Déu, sempre dins els límits de la humanitat. D'altra banda, aquesta constant interpel·lació al mestre conté, implícitament, una crítica als professors que no tan sols s'han aturat en els seus mètodes magistrals, sinó que, a més a més, han renunciat al progrés educatiu. En aquest sentit, Benejam va afirmar el següent:

El hombre está llamado a buscar la verdad y a practicarla dentro de los límites de su imperfección. Su vida entera debe ser una gimnástica intelectual y moral; y como un progreso llama a otro, de aquí una marcha incesante hacia la perfección.

Concretando la tesis diremos que en materia de enseñanza no se ha pronunciado la última palabra. El maestro que descansa en la bondad de sus métodos y procedimientos se equivoca.²⁵

Hom percep, en el paràgraf anterior, una gran intransigència envers els professors tradicionals. Els vells escolasticismes que impregnen l'ensenyament tradicional tenen un efecte «reproductor» de la societat. A l'escola, les classes dirigents hi veuen afavorida la seva cultura familiar, en detriment de les classes populars que queden marginades d'aquesta «cultura escolar». L'ensenyament tradicional no facilita el raonament dels educands, no facilita la construcció d'una personalitat crítica i racional i, doncs, no afavoreix la regeneració social mitjançant l'educació. És, per això, que l'esperit regeneracionista de Benejam l'obligà a innovar mètodes que desenvolupessin la capacitat de raciocini i que donessin així, a les classes populars, la possibilitat d'emancipació i ascens social.

En els seus últims dies, Benejam recordà amb nostàlgia les dificultats que li va crear el seu esperit reformista i inconformista manifestat en l'experimentació de pedagogies innovadores. L'educació tradicional es considera eficient i efectiva, i tanmateix no aconsegueix res més que omplir la memòria de concep-

24. Joan BENEJAM, *La alegría de la escuela*, Ciutadella, Impremta i Llibreria de Salvador Fàbregues, 1899, p. 65.

25. Joan BENEJAM, *La alegría de la escuela*, Ciutadella, Impremta i Llibreria de Salvador Fàbregues, 1899, p. 13-14.

tes vagues que, a més de no ser compresos, impregnen l'enteniment de coneixements estancs, aïllats i buits de significat. En aquest sentit, Benejam va escriure:

Todos los sentimientos de las pasadas generaciones de maestros tienen todavía carta de naturaleza en nuestras escuelas. Conservamos, hasta la médula de nuestros huesos, substancias morbosas del escolasticismo de las pasadas centurias.

Y lo peor es que sucumbimos a las exigencias del vulgo, nos adaptamos al gusto de las familias, como si no tuviéramos criterio propio ni confianza en nosotros mismos.

Recuerdo perfectamente mis años juveniles de maestro. ¡Cuánto hube de luchar por sacar a flote mis convicciones!

Aquello de desterrar el papel cuadriculado y los eternos palotes para enseñar la formación de las letras; aquello de eliminar el tratadito de gramática y de aritmética para someter la teoría a la práctica en estas materias para evitar la enseñanza libresca, me ocasionó sendos disgustos y hasta se llegó a dudar de mi suficiencia.²⁶

Com veiem en el fragment literal, no van ser pocs els obstacles amb què l'autor va topar per exercir un magisteri allunyat del convencional. Segons ell, l'educació és la *creixença harmònica de totes les facultats de l'home*,²⁷ i no tan sols de la memorització; l'única facultat que l'ensenyament tradicional desenvolupa. I és precisament perquè l'educació té, per Benejam, un aspecte més integral i totalitzat, que ell renuncià a un ensenyament magistral, car només afavoreix la memorització.

L'educació integral per la qual Benejam es decantà, té una clara ascendència krausista. Giner de los Ríos ja va fer palesa la necessitat d'educar a l'infant en detriment d'instruir-lo. La instrucció, segons Giner, només té en compte l'aspecte memorístic. Cal que l'escola faci *homes*, i no només persones que repetixin de memòria les lliçons donades pels mestres. Així ho manifestà Giner:

Lo que España necesita, y debe pedir a la escuela no es precisamente hombres que sepan leer y escribir; lo que necesita son hombres, y el formarlos requiere educar el cuerpo tanto como el espíritu y tanto o más que el entendimiento, la voluntad. La conciencia del deber, el espíritu de iniciativa, la confianza en sí mismo, la individualidad, el carácter y juntamente con eso la restauración del organismo corporal, tan decaído por causa del desaseo, del exceso de trabajo y la insuficiencia de

26. Joan BENEJAM, *El problema educativo*, Ciutadella, Impremta i Llibreria de Salvador Fàfregues, 1910, p. 14-15.

27. Joan BENEJAM, «Cuestiones transcendentales de la enseñanza de adultos», a *El Magisterio Balear*, any VI (26 octubre 1878), Palma de Mallorca, 1900, p. 2.

alimentación; tal debe ser, en aquello que corresponde a sus medios, el objetivo de la escuela nueva.²⁸

Podem afirmar que Benejam constitueix un clar precedent del moviment d'Escola Nova, que tant de ressò va tenir a la darrerria del segle XIX i en el primer terç del XX, tant a Europa com a Catalunya i Espanya. En el següent apartat, es veu de quina manera el pedagog ciutadellenc concreta, en les seves pràctiques quotidianes, aquesta voluntat regeneracionista de les metodologies educatives.

4. UN PRIMER PAS CAP A L'ENSENYAMENT ACTIU

Segons el nostre parer, Benejam pot ser reconegut com un dels antecessors de la metodologia activa que, a la darrerria del segle XIX es va desenvolupar pel continent europeu. El moviment d'Escola Nova té les seves arrels en la pedagogia naturalista de Rousseau. Aquest corrent pretenia substituir els vells mètodes pedagògics de l'anomenada *escola tradicional*". Els autors que van proclamar la metodologia activa van sorgir simultàniament en diversos països en el darrer terç del segle XIX; pertanyien a aquest moviment Decroly a Bèlgica, M. Montessori a Itàlia, J. Dewey als Estats Units, Kerschensteiner a Alemanya, i Ferrrière i Claparède a Suïssa. En data primerenca, el mestre, avançant-se a aquests autors, pretengué trencar amb la passivitat de les lliçons magistrals. La legitimitat d'aquest principi la trobem emmarcada dins el seu concepte d'educació.

Com abans s'ha dit, segons el mestre ciutadellenc, l'educació és la *creixença harmònica de totes les facultats de l'ànima*. Des d'aquesta perspectiva s'intueix, novament, que Benejam se submergia a la tendència krausista²⁹ i, fins i tot, romàntica. Així explica en un altre moment com s'ha de desenvolupar l'*educació integral*, quins aspectes ha d'englobar o potenciar: «el individuo bajo el triple aspecto de su naturaleza debe ejercitar sus órganos y sus miembros en el ejercicio; su entendimiento en la indagación de la verdad; su conciencia en la práctica de la virtud».³⁰

28. F. GINER, «El problema de la educación nacional y las clases productoras», a *Educación y enseñanza: Obras completas*, vol. XII, 1900, p. 243.

29. Tant per Giner com per Cossío, l'educació ha de desenvolupar totes les facultats de l'ànima, però il·lustrades per la raó. Per aprofundir en aquesta qüestió, vegeu ROZALÉN, *Los fundamentos filosóficos de la Institución Libre de Enseñanza (el armonismo integrador de Giner y Cossío)*, Madrid, Universitat Complutense de Madrid, 1991, p. 349-1023.

30. Joan BENEJAM, «Cuestiones transcendentales de la enseñanza de adultos, II», a *El Magisterio Balear*, núm. 43, any VI (26 octubre 1879), Palma de Mallorca, p. 9.

La concepció tripartida benejamiana de l'home exigeix que l'educació desenvolupi aquests tres aspectes: el cos —l'educació física i la gimnàstica—; l'enteniment —les *lliçons de coses*—; i finalment la consciència —l'educació religiosa i moral. La combinació d'aquests tres aspectes componen la integritat humana. Cal, doncs, una metodologia que afavoreixi la creixença harmònica —és a dir, a l'uníson— i coherent de tots tres elements. L'única metodologia que possibilita aquesta creixença integral és l'ensenyament actiu, car exigeix la implicació de totes les facultats de l'home en l'aprenentatge. El nen ha de ser actiu en la construcció del coneixement. Aquesta activitat requereix la comprensió del que fa, l'exercici de la intel·ligència i, en darrer terme, la memorització. Ell mateix ho argumenta d'aquesta manera:

Hasta ahora nos hemos referido principalmente a la acción del maestro en punto a la enseñanza, faltándonos discurrir, por consiguiente, sobre la acción del niño, puesto que él debe ser el principal factor de su propia educación.

Es menester que el niño obre por su cuenta, una vez excitado y dirigido por el maestro; es menester algo de esfuerzo propio, de trabajo personal, y en ello se funda lo que llamamos *método activo*, porque estimula la actividad del niño con el desenvolvimiento de todas sus fuerzas.

Por manera que el método activo no se limita a ejercicios de inteligencia, sino que abarca el individuo por entero, porque por entero vive y por entero se manifiesta.

Así es que, además de la inteligencia, debe trabajar la voluntad y el sentimiento, como deben trabajar también los órganos: todas las energías anímicas y corpóreas caen bajo el dominio de dicho método.³¹

Amb aquesta petita il·lustració de la seva obra predilecta, *La alegría de la escuela*, queda, doncs, demostrat que Benejam constituí un antecedent de l'Escola Nova que, més endavant, concretaren autors com Montessori, Decroly, Dewey o Freinet. S'hi endevina una certa voluntat *paidocentrista*, és a dir, que l'educand assolixi el protagonisme que fins aleshores s'havia atorgat al professor. Cal que l'educand sigui el centre de l'educació ja que és ell qui esdevé el principal actor del procés. Aquest és el tret general del moviment d'ensenyament actiu.

La següent qüestió que sorgeix i que provarem d'aclarir a partir d'ara és la manera com el nostre biografiat concretà, a la pràctica, aquesta nova manera de concebre l'ensenyament. Tres són els recursos que va fer servir per afavorir

31. Joan BENEJAM, *La alegría de la escuela*, Ciutadella, Impremta i Llibreria de Salvador Fàbregues, 1899, p. 194.

l'activisme de l'educand en el procés d'aprenentatge: les *lliçons de coses*, la *lectura* i l'*escriptura raonades*, i el *teatre* o l'escenificació a l'aula. Aprofundirem, tot seguit sobre la vessant pestalozziana de Benejam, tot concretant com ho duqué a la pràctica.

5. LA VESSANT PESTALOZZIANA

És sabut que el pestalozzisme adquirí molta importància en el desenvolupament pedagògic del segle XIX. Potser, Benejam es pot considerar un seguidor de Pestalozzi. El que no està tan clar és si fou per pròpia iniciativa o bé per influència institucionista. El cas és que, amb tot, l'autor menorquí esdevingué un pestalozzià no solament per la concepció tripartida de l'educand —el cos, l'esperit i el cor— sinó, a més a més, per la trajectòria de la seva pràctica així com per defensar l'ensenyament popular.

Malgrat que el segle XIX tingué pedagogies interessants, Pestalozzi fou encara un referent ineludible. Froebel, que intentà superar les pràctiques del suís, no aconseguí tan arrelament a Espanya com el pesatalozzisme havia conquerit.³²

Benejam, dintre del seu magisteri, incorporà tres de les propostes pestalozzianes: les *lliçons de coses*, el *museu escolar* i els *treballs manuals*. Aquestes pràctiques foren complementàries i constituïren el primer pas envers l'ensenyament actiu.

Les *lliçons de coses* són un mètode que, partint de la concreció de l'objecte, ascendeix vers l'abstracció del concepte. La idea principal d'aquesta metodologia és que el context del nen, el seu entorn real ja conté prou potencial educatiu per no negligir-lo ni encarar-s'hi únicament de manera teòrica. Així, els objectes més propers i familiars són aquells que enceten el diàleg i l'elucubració que s'hi refereixen i permeten construir nous significants associats al primer. No hi ha res millor que introduir un text seu per explicar en què consisteixen les *lliçons de coses*.

Para conocer los objetos, sólo en último término debéis buscar la descripción. Porque, ¿cómo enseñaréis a los niños lo que es un río, si jamás han podido observarlo ni siquiera pintado? ¿Cómo comprenderán siquiera lo que es un cubo, si de antemano no tienen la idea de un dado?

Desengañaos; para interesar a los niños es necesario hacer las lecciones más vivas y más prácticas. Es necesario conmover los sentidos.

32. Vegeu, en aquest sentit, l'obra de J. RUIZ BERRIO (coord.), *La recepción de la pedagogía pestalozziana en las sociedades latinas*, Madrid, Ensayo, 1998.

Para esta enseñanza sólo hay un método y éste es el método natural, el método por excelencia, el método único, porque todos los demás se pueden considerar como procedimientos más o menos artificiosos.

Todas las invenciones que se parten del método natural, pecan siempre de deficientes y oscuras.³³

D'aquest text es dedueix que per Benejam, —que segueix el pedagoge suís— el mètode de les *lliçons de coses* no és una imposició metodològica ni un procés aliè a la natura humana. Les *lliçons de coses* són inherents a la persona puix constitueixen el mètode natural amb que la mare orienta el fill en el descobriment de l'entorn immediat. Benejam va pretendre que aquest mètode s'extrapolés a l'aula perquè el nen aprengué a descobrir el seu context pròxim.

Les *lliçons de coses* es basen en l'aprenentatge intuïtiu de Pestalozzi (*anschauung*).³⁴ Els krausoinstitucionistes Giner i Cossío l'adoptaren i el defensaren públicament.³⁵ El paper del mestre, dintre d'aquesta proposta, esdevé d'estimulador de l'interès del nen, d'orientador del seu raonament. No es tracta d'explicar-li magistralment el coneixement, ni d'instruir-lo, sinó més aviat deixar espai pel desenvolupament de la seva imaginació i fer-lo partícip de la pròpia construcció. Per això, aquest mètode és anomenat *mètode intuïtiu*.

Fet i fet, es tracta de crear un ambient propici per despertar la curiositat del nen. El professor ha de configurar un espai educatiu agradable i, alhora, àmbits que despertin la sensibilitat del nen i en facilitin l'aprenentatge —d'aquí se'n deriva la proposta d'un museu escolar. L'educació estètica és, doncs, un dels principis que componen l'ideari pedagògic del mestre menorquí. Cal que la primera empremta de l'objecte s'introdueix pels sentits i així provocar la sensibilització. El que es vol, en definitiva, és desvetllar la curiositat del nen, però una curiositat a l'abast de la comprensió, encara molt neòfita.

33. Joan BENEJAM, *La alegría de la escuela*, Ciutadella, Impremta i Llibreria de Salvador Fàbregues, 1899, p. 114.

34. En aquest sentit, Soënard defineix l'*anschauung* amb les següents frases: «Tot aprenentatge passa pel sentit i ha de restar ancorat a la vivència més immediata dels infants. El coneixement mateix s'estructura en la forma, el mot i el nombre, però la relació amb el món real continua essent la garantia d'un aprenentatge que s'arrapa a la necessitat de l'infant, evita la trampa de la verbotat garantint la maduració i s'assegura un ancoratge democràtic. Permet, encara més fonamentalment, dinamitzar el desig de saber en relació amb un món que no deixa de demanar-lo. Vegeu M. SOËNARD, «Johann Heinrich Pestalozzi (1746-1827)», a J. HOUSSAYE, *Quinze pédagoges: La seva influència avui*, Barcelona, Universidad Oberta de Catalunya, 1995, p. 53.

35. Vegeu les *Actas del Congreso Nacional de Pedagogia*, de 1882.

A partir d'aquest punt de vista, l'escola de Benejam esdevingué un *laboratori pedagògic*, a la recerca de noves formes de coneixement, noves formes de construir el saber individual ja que, com ell diu:

Para proceder con método en las lecciones de cosas es necesario sujetar estos ejercicios a una pauta uniforme, a un orden de ideas regular y progresivo. Al presentar a los niños un objeto que ha de someterse a su comprensión, lo primero que a su vista se ofrece es el color, después la forma, el tamaño y la materia de que se halla formado. Luego se extiende a su origen, a su fabricación y a los usos a que se halla destinado. Si el objeto se presta después a un procedimiento de análisis se verifica, entonces, esclarecida como se halla la inteligencia con la luz que del mismo objeto se desprende.³⁶

Benejam sempre va lluitar per una «educació democràtica», en què no tot fossin verbalismes o classes magistrals, sinó que s'hi consideressin necessaris espais de debat, en què el nen desenvolupés el seu raonament tot explicant la seva vivència al voltant d'un tema. Aquest tipus de classes dialògiques, amb espais per la intervenció, van fer que l'alumne complementés el discurs del docent i participés en la construcció del coneixement.

Paral·lelament a les *lliçons de coses*, i complementant la perspectiva intuïtiva, ens trobem el museu escolar. El museu escolar sorgeix a partir del realisme intuïtiu, és a dir, s'exposen tots aquells estris que han estat objecte de les *lliçons de coses*. Envers la dificultat d'estudiar les coses al seu entorn natural, l'alternativa plantejada per Benejam és introduir-les a l'escola. Això significa posar a l'abast del nen els objectes que puguin estimular el seu raonament autònom. Així ho explica ell mateix:

A ser posible, convendría estudiar la naturaleza en la naturaleza misma, al igual que la sociedad en presencia de todos los movimientos y en el seno de todas las instituciones...

Pero, puede el maestro llevar a la escuela diversos objetos, sin necesidad de comprarlos en su mayor parte, pues el valor pedagógico de un museo, que es a lo que venimos a parar, no está en su coste, sino en su formación.

Naturalmente que disgregados aquellos objetos del todo armónico en donde se encuentran, pierden algo de su virtud; pero, peor es carecer de ellos.³⁷

36. Joan BENEJAM, *La escuela de pàrvulos*, Ciutadella, Impremta de M. Parpal, 1883, p. 15.

37. Joan BENEJAM, *La alegría de la escuela*, Ciutadella, Impremta i Llibreria de Salvador Fàbregues, 1899, p. 63.

6. EL TARANNÀ REGENERACIONISTA

El fi del segle XIX està marcat per la desfeta colonial que reflectí la decadència cultural, econòmica i militar d'Espanya. Amb aquesta angoixa col·lectiva, sorgí el tarannà regeneracionista, en bona part, adscrit al republicanisme. Els homes del 98, enfront la fallida colonial i la crisi finisecular, posaren l'esperança regeneradora a les mans de l'educació. Així, Costa, Giner, Macías Picavea o Lucas Mallada adoptaren la paraula *regeneració* per referir-se al reformisme pedagògic que havia de fer dels joves —els futurs dirigents—, homes de comprís social. Amb paraules de Joaquim Costa, *la escuela y la despensa* són les claus per obrir el sepulcre del Cid. Heus aquí, doncs, els eixos vertebradors de l'emancipació d'Espanya enfront el desencís: l'economia i la pedagogia.

Benejam s'adcriví a aquest corrent amb la publicació de *La alegría de la escuela* —que veié la llum pública l'any 1899—, la seva obra predilecta. En aquest llibre, síntesi de tot el seu pensament, posà èmfasi en l'educació, com a «forja» d'homes nous, en detriment del caràcter instructiu i dels vells escolasticismes educatius. Seguint el projecte antropològic romàntic, l'educació havia de desenvolupar totes les facultats pròpiament humanes guiades per la raó. Benejam, en aquesta direcció, va escriure:

Debéis llevar a esas mentes que os esperan a la convicción de la verdad y para convencer es necesario razonar y para razonar científicamente, precisa saber desmenuzar pieza por pieza y presentarlo todo a la vista, palpable, asequible, bien dispuesto para ser introducido y asimilado.³⁸

Altrament, el regeneracionisme assoleix els principis filosòfics de la ILE, incloent el racionalisme harmònic. Lluny de la instrucció, l'educació ha de desenvolupar el raonament, com Benejam argüeix al paràgraf anterior; això és la *fe racional*, la ciència. El krausoinstitucionisme, el moviment adient del regeneracionisme, proclamà el liberalisme econòmic, social i científic. L'home és dins Déu i a la inversa. Així, doncs, neix *naturalment bo* i *racionalment lliure*. Per això, des del seu naixement, té inherent la idea del bé. Mitjançant la fe racional, la ciència, sota la llibertat de la consciència, l'home ascendeix a la transcendència tot perfeccionant-se, sempre dintre els límits de la humanitat.

Dins del projecte regeneracionista, aquesta visió panenteista es refermà i defensà aquesta idea del liberalisme de consciència i pensament. Nogensmenys,

38. Joan BENEJAM, *La alegría de la escuela*, Ciutadella, Impremta i Llibreria de Salvador Fàbregues, 1899, p. 188.

el progrés de l'home resta adscrit als límits de la humanitat. Aquesta vessant antropològica l'assoleix Benejam:

Dios está en todo y todo está en Dios por inefable y alta manera. Nosotros no podemos formarnos una idea del Ser Supremo, pero sabemos que existe; como no podemos formarnos una idea de la luz, y no obstante la vemos irradiar en el espacio; como no conocemos la vida, y sin embargo no podemos dudar de nuestra existencia. El hombre sólo puede concebir al ser humano y como Dios es el ser divino, su concepción es imposible. Pero ese Dios que, aunque no se conoce, manifiestan las flores cuando se entreabren, proclama el mar cuando rugie y atestiguan miradas de mundos en el espacio; ese Dios que percibe casi el alma estudiosa y contemplativa como purísimo resplandor sin causa a través del velo de la materia; ese Dios, debe hacerlo amar el educador a sus educandos, por ser quien es, recordándoles que pertenecen al número de las criaturas creadas por Él y bendecidas, mucho más que por el temor de honrosos tormentos inconcebibles.³⁹

Per tant, el projecte regeneracionista proposa l'educació envers els següents principis: estimular la racionalitat individual; cultivar el cos i desenvolupar les inclinacions naturals; cercar la llibertat d'acció i indagació en la recerca autònoma de la veritat; suprimir la coacció externa i cercar la immersió del discent al món i a la vida. Heus aquí els supòsits del projecte pedagògic del regeneracionisme. L'interès per l'educació integral esdevé el hiatus de la regeneració per l'emancipació del país, redimit per la pèrdua de les darreres colònies.

Així s'ha de submergir el discent a la vida, tot establint un lligam entre l'escola i la vida. Ambdós s'han de vincular, perquè és en la vida on l'home s'ha de desenvolupar i l'escola no pot restar-ne al marge. Benejam defensà aquesta *liason*:

La escuela es, o debe ser, repetimos, el aprendizaje de la vida: el hombre durante su peregrinación sobre la tierra puede prescindir en cierto modo y en muchísimas ocasiones de la gramática y de la aritmética, de la geografía y de la historia: su destino se halla sujeto a frecuentes vicisitudes y a continuas mudanzas, a consecuencia de los múltiples aspectos de la civilización presente; pero nunca en ningún caso podrá prescindir de una constitución robusta, de un criterio sano y de un corazón ejercitado a la práctica de las nobles virtudes; nunca, en ningún caso podrá prescindir de todas las fuerzas del espíritu y de todas las energías del cuerpo, para su constante aplicación y provecho.⁴⁰

39. Joan BENEJAM, «La primera enseñanza conforme al espíritu de la pedagogía moderna», a *El Magisterio Balear*, núm. 42, any X (21 octubre 1882), Palma de Mallorca, p. 2.

40. Joan BENEJAM, «La primera enseñanza conforme al espíritu de la pedagogía moderna», a *El Magisterio Balear*, núm. 42, any X (21 octubre 1882), Palma de Mallorca, p. 3-4.

L'escola ha d'esdevenir, en paraules del menorquí, l'aprenentatge de la vida, no pot pas restar-ne al marge, més aviat n'ha d'estar a l'aguait. El docent ha de tenir cura que l'alumne aprengui a afrontar la seva pròpia existència. Benejam fou un home de compromís social, fermament convençut de la regeneració de la societat mitjançant l'educació. Així ho pensà i, a conseqüència, així ho portà a terme.

7. BENEJAM, UN MESTRE POPULAR

Fet i fet, Benejam esdevingué un mestre popular. Un mèrit notable fou desenvolupar, en la seva tasca professional a l'escola pública, els principis institucionistes. Al cap i a la fi, donades les dificultats polítiques del liberalisme krausoinstitucionista, la seva tasca pedagògica quedà emmarcada en l'àmbit privat. Malgrat tot, aconseguí arrelar la seva proposta a l'escola pública.

Benejam ho féu i esdevingué un mestre públic d'avantguarda pedagògica. Per aquest fet, els seus supòsits es feren ressò en tota la geografia estatal. Nogensmenys, la seva proposta constituí un antecedent de l'activisme de l'Escola Nova. Benejam fou un dels millors autors en la interpretació de l'ideal pestalozzià, puix mantingué l'idealisme que es pretenia amb la metodologia intuïtiva. A Espanya, la intuïció es dugué a la pràctica erròniament per influència herbartiana; Zulueta féu palesa aquesta denúncia en el seu llibre *El ideal en la educación*:

Ya se ha hecho una referencia a la intuición en Pestalozzi; no es para él un método realista sino idealista: no nos sirve para dejarnos impresionar pasivamente por las cosas sino para formar ideas. Es pues un error convertir la intuición en una especie de asignatura a parte, de las «lecciones de cosas», lecciones siempre más o menos convencionales, cuando debe ser el principio de todas las enseñanzas y el germen de todos los conocimientos.⁴¹

En aquest sentit, Benejam ja digué que les *llicions de coses* eren un mètode natural a propòsit del qual s'establia el coneixement. Benejam es mantingué fidel al pestalozzisme, puix volgué superar la concreció i conquerir l'abstracció. No féu de les *llicions de coses* un convencionalisme, sinó una pràctica que cercava la consolidació d'una idea. Per aquest motiu, com ho havia estat Pestalozzi a Suïssa, Benejam va ser l'educador del poble.

41. L. ZULUETA, *El ideal en la educación*, Madrid, La Lectura, [s. a.].

Per ambdós motius podem cloure afirmant que l'autor menorquí fou un mestre popular, sempre preocupat per l'emancipació de les classes treballadores, per l'autonomia de l'infant tot desenvolupant el seu raonament.

La vocació educativa de Benejam féu palès el seu repte humanitzador.

8. APROXIMACIÓ BIBLIOGRÀFICA A L'OBRA DE JOAN BENEJAM

LLIBRES

- BENEJAM VIVES, Joan (1870). *Mis Cantares*. Maó: Tipografia de Fàbregues germans. 27 p.
- (1874). *Diálogos Morales*. Ciutadella: Impremta i Llibreria de Salvador Fàbregues. 12 p.
- (1874). *Emanaciones de la escuela y del hogar*. Ciutadella: Impremta i Llibreria de Salvador Fàbregues. 96 p.
- (1876). *Lecturas educativas para ambos sexos (1o y 2o grado)*. Ciutadella: Impremta i Llibreria de Salvador Fàbregues. 137 p. [1905, 6a edició]
- (1878). *Gramática educativa*. Ciutadella: Impremta i Llibreria de Salvador Fàbregues. 236 p.
- (1879). *Cuestiones transcendentales sobre la enseñanza de adultos*. Maó: Impremta de M. Parpal. 20 p.
- (1879). *El pueblo ilustrado, teorías al alcance de todos*. Ciutadella: Impremta i Llibreria de Salvador Fàbregues.
- (1882). *La escuela de párvulos*. Maó: Impremta de M. Parpal. 22 p.
- (1883). *Hojas caídas*. Ciutadella: Impremta i Llibreria de Salvador Fàbregues. 168 p.
- (1885). *Vocabulario menorquín castellano*. Ciutadella: Impremta i Llibreria de Salvador Fàbregues. 171 p.
- (1886). *Nuevos ejercicios de aritmética*. Ciutadella: Impremta i Llibreria de Salvador Fàbregues. 160 p.
- (1888). *Lenguaje en acción*. Ciutadella: Impremta i Llibreria de S. Fàbregues. 255 p.
- (1890). *La aurora de la lectura*. Ciutadella: Impremta i Llibreria de Salvador Fàbregues. 40 p. [1900, 2a edició]
- (1891). *La tierra*. Ciutadella: Impremta i Llibreria de Salvador Fàbregues. 156 p.
- (1892). *La tierra en el cielo*. Ciutadella: Impremta i Llibreria de Salvador Fàbregues. 19 p.
- (1893). *El país de la gramática*. Ciutadella: Impremta i Llibreria de Salvador Fàbregues. 23 p. [1894, 2a edició]
- (1893). *Didascosmos*. Ciutadella: Impremta i Llibreria de Salvador Fàbregues.

- (1897). *El Lazarillo*. Ciutadella: Impremta i Llibreria de Salvador Fàbregues. 32 p.
- (1897). *Armonías científicas*. Ciutadella: Impremta i Llibreria de Salvador Fàbregues. 126 p.
- (1897). *Las pequeñas historias*. Ciutadella: Impremta i Llibreria de Salvador Fàbregues. 160 p. [1908, 5a edició]
- (1897). *Historia de Menorca*. Ciutadella: Impremta i Llibreria de Salvador Fàbregues. 240 p. [Aquesta obra és d'un fill seu, però la finí el pare després de la mort prematura del fill]
- (1897). *Ejercicios de cálculo bajo la forma cíclica*. Ciutadella: Impremta i Llibreria de Salvador Fàbregues. 96 p.
- (1897). *Las leyes de la vida físico-morales*. Ciutadella: Impremta i Llibreria de Salvador Fàbregues. 70 p.
- (1898). *Poesías razonadas*. 2a edició. Ciutadella: Impremta i Llibreria de Salvador Fàbregues. 142 p.
- (1898). *Vulgarizaciones científicas*. Ciutadella: Impremta i Llibreria de Salvador Fàbregues. 552 p.
- (1899). *La alegría de la escuela*. Ciutadella: Impremta i Llibreria de Salvador Fàbregues. 242 p.
- (1900). *Páginas sobre ciencias físicas y naturales*. 7a edició. Burgos: Fills de Santiago Rodríguez. 296 p.
- (1901). *La vida humana*. Ciutadella: Impremta i Llibreria de Salvador Fàbregues. 67 p.
- (1902). *Ciudadela, breves lecciones sobre su vida local*. Ciutadella: Impremta i Llibreria de Salvador Fàbregues. 59 p.
- (1903). *La escuela práctica. Primer grado*. Ciutadella: Impremta i Llibreria de Salvador Fàbregues. 381 p.
- (1904). *La escuela práctica. Segundo grado*. Ciutadella: Impremta i Llibreria de Salvador Fàbregues. 388 p.
- (1905). *La escuela práctica. Tercer grado*. Ciutadella: Impremta i Llibreria de Salvador Fàbregues. 383 p.
- (1908). *Vida nueva. Plan de mejora social por medio de un sistema educativo*. Ciutadella: Impremta i Llibreria de Salvador Fàbregues. 120 p.
- (1909). *Ciudadella veia*. Ciutadella: Impremta i Llibreria de Salvador Fàbregues. 135 p.
- (1909). *El buen camino*. Ciutadella: Impremta i Llibreria de Salvador Fàbregues. 127 p.
- (1910). *El problema educativo*. Ciutadella: Impremta i Llibreria de Salvador Fàbregues. 76 p.
- (1912). *Para el corazón*. Ciutadella: Impremta i Llibreria de Salvador Fàbregues. 104 p.
- (1914). *España, lecturas razonadas sobre su historia*. 5a edició. Ciutadella: Impremta i Llibreria de Salvador Fàbregues. 234 p.
- (1915). *La enseñanza viva*. 4a edició. Ciutadella: Impremta i Llibreria de Salvador Fàbregues. 102 p.

- (1918). *La enseñanza de la vida*. Ciutadella: Impremta i Llibreria de Salvador Fàbregues.
- (1992). *Foc i Fum*. Ciutadella: Edicions Nura. [Facsimil original de 1885]

REVISTES EDUCATIVES

- La enseñanza racional*. Ciutadella: Impremta i Llibreria de Salvador Fàbregues, 1888 (juliol). [Revista mensual sobre pedagogia]
- La enseñanza práctica*. Ciutadella: Impremta i Llibreria de Salvador Fàbregues, 1894-1895. [Revista educativa]
- El buen amigo*. Ciutadella: Impremta i Llibreria de Salvador Fàbregues, 1900 (gener)-1904 (desembre). [Periòdic quinzenal per a l'ensenyament d'infants i adults]
- La escuela y el hogar*. Ciutadella: Impremta i Llibreria de Salvador Fàbregues, 1906 (octubre)-1910 (12 setembre). [Revista quinzenal sobre pedagogia]
- Alma de maestro*. Ciutadella: Impremta i Llibreria de la vídua de Salvador Fàbregues, 1915 (gener)-1916 (desembre). [Revista mensual d'educació i ensenyament]

ARTICLES

- BENEJAM VIVES, J. (1866). «El hogar». A: *La Legalidad*. Diari de la vila de Gràcia, 9 de desembre.
- (1867). «Engany i desengany». A: *La Legalidad*. Diari de la vila de Gràcia, 27 de gener.
- (1867). «Agonía del carnaval». A: *La Legalidad*. Diari de la vila de Gràcia, 3 de març.
- (1867). «La señorita de moda». A: *La Legalidad*. Diari de la vila de Gràcia, 17 de març.
- (1867). «Contrastes». A: *La Legalidad*. Diari de la vila de Gràcia, 31 de març.
- (1867). «La sociedad y el lujo». A: *La Legalidad*. Diari de la vila de Gràcia, 7 d'abril.
- (1867). «Cantares». A: *La Legalidad*. Diari de la vila de Gràcia, 12 de maig.
- (1867). «La juventud». A: *La Legalidad*. Diari de la vila de Gràcia, 19 de maig.
- (1867). «Inocencia». A: *La Legalidad*. Diari de la vila de Gràcia, 2 de juny.
- (1867). «Anomalías». A: *La Legalidad*. Diari de la vila de Gràcia, 9 de juny.
- (1867). «El dinero». A: *La Legalidad*. Diari de la vila de Gràcia, 9 de juny.
- (1867). «El valor». A: *La Legalidad*. Diari de la vila de Gràcia, 15 de setembre.
- (1867). «Las novelas». A: *La Legalidad*. Diari de la vila de Gràcia, 23 de novembre.
- (1875). «Un retrato a medias tintas». A: *El Magisterio Balear*, 51. Any III. Palma de Mallorca, 18 de desembre.

- (1876). «Dictamen del Congreso de Profesores Belgas». A: *El Magisterio Balear*, 45. Any IV. Palma de Mallorca, 4 de novembre, p. 1-3.
- (1877). «Influencias de antaño». A: *El Magisterio Balear*, 19. Any V. Palma de Mallorca, 12 de maig, p. 145-147.
- (1877). «Mejorar hasta la perfección». A: *El Magisterio Balear*, 42. Any V. Palma de Mallorca, 20 d'octubre, p. 329-331.
- (1878). «Cuestiones transcendentales sobre la enseñanza de adultos. Primera parte». A: *El Magisterio Balear*, 40. Any VI. Palma de Mallorca, 5 d'octubre, p. 1-2.
- (1878). «Cuestiones transcendentales sobre la enseñanza de adultos. Segunda parte». A: *El Magisterio Balear*, 43. Any VI. Palma de Mallorca, 26 d'octubre, p. 1-2.
- (1878). «Cuestiones transcendentales sobre la enseñanza de adultos. Tercera parte». A: *El Magisterio Balear*, 45. Any VI. Palma de Mallorca, 9 de novembre, p. 1-2.
- (1878). «Cuestiones transcendentales sobre la enseñanza de adultos. Cuarta parte». A: *El Magisterio Balear*, 52. Any VI. Palma de Mallorca, 28 de desembre, p. 1-2.
- (1879). «Cuestiones transcendentales sobre la enseñanza de adultos. Quinta parte». A: *El Magisterio Balear*, 17. Any VII. Palma de Mallorca, 26 d'abril, p. 2.
- (1879). «Cuestiones transcendentales sobre la enseñanza de adultos. Sexta parte». A: *El Magisterio Balear*, 18. Any VII. Palma de Mallorca, 3 de maig, p. 1-2.
- (1879). «Cuestiones transcendentales sobre la enseñanza de adultos. Conferencia». A: *El Magisterio Balear*, 42. Any VII. Palma de Mallorca, 18 d'octubre, p. 1-4.
- (1879). «Cuestiones transcendentales sobre la enseñanza de adultos. Conferencia». A: *El Magisterio Balear*, 43. Any VII. Palma de Mallorca, 25 d'octubre, p. 1-5.
- (1879). «Cuestiones transcendentales sobre la enseñanza de adultos. Conferencia». A: *El Magisterio Balear*, 44. Any VII. Palma de Mallorca, 1 de novembre, p. 1-5.
- (1879). «A las clases obreras de mi país». A: *El Magisterio Balear*, 50. Any VII. Palma de Mallorca, 13 de desembre, p. 1-2.
- (1879). «Fuerza y materia». A: *El Magisterio Balear*, 51. Any VII. Palma de Mallorca, 20 de desembre, p. 1-3.
- (1881). «El oro y el oropel en las escuelas. Primera parte». A: *El Magisterio Balear*, 7. Any IX. Palma de Mallorca, 12 de febrer, p. 1-3.
- (1881). «El oro y el oropel en las escuelas. Segunda parte». A: *El Magisterio Balear*, 8. Any IX. Palma de Mallorca, 19 de febrer, p. 1-4.
- (1881). «Nuevas ilusiones». A: *El Magisterio Balear*, 34. Any IX. Palma de Mallorca, 20 d'agost, p.1-2.
- (1881). «Ventajas y desventajas». A: *El Magisterio Balear*. Any X. Palma de Mallorca, 7 de gener, p. 1-2
- (1882). «Notas discordantes». A: *El Magisterio Balear*. Any XI. Palma de Mallorca, 8 de juliol, p. 1-2
- (1882). «La primera enseñanza conforme al espíritu de la pedagogía moderna. Pri-

- mera parte». A: *El Magisterio Balear*. Any x. Palma de Mallorca, 23 de juliol, p. 1-4.
- (1882). «La primera enseñanza conforme al espíritu de la pedagogía moderna. Segunda parte». A: *El Magisterio Balear*. Any x. Palma de Mallorca, 30 de setembre, p. 1-2.
- (1882). «La primera enseñanza conforme al espíritu de la pedagogía moderna. Tercera parte». A: *El Magisterio Balear*. Any x. Palma de Mallorca, 7 d'octubre, p. 1-4.
- (1882). «La primera enseñanza conforme al espíritu de la pedagogía moderna. Cuarta parte». A: *El Magisterio Balear*. Any x. Palma de Mallorca, 14 d'octubre, p. 1-3.
- (1882). «La primera enseñanza conforme al espíritu de la pedagogía moderna. Quinta parte».
- (1882). «La primera enseñanza conforme al espíritu de la pedagogía moderna. Primera parte». A: *El Magisterio Balear*. Any x. Palma de Mallorca, 23 de juliol, p. 1-4.
- (1883). «Liga contra la ignorancia». A: *El Magisterio Balear*, 28. Any XI. Palma de Mallorca, 14 de juliol, p. 1-4.
- (1883). «Carta al director de *El bien público*». A: *El Magisterio Balear*, 30. Any XI. Palma de Mallorca, 28 de juliol, p. 1-4.
- (1888). «Discurso pronunciado por D. Juan Benejam en la tercera sesión del Congreso Pedagógico». A: *El Magisterio Balear*, 36. Any XVI. Palma de Mallorca, 8 de setembre, p. 3-7.
- (1893). «Trabajo manual educativo. Primera parte. De *La escuela y el hogar*». A: *El Magisterio Balear*, 52. Any XXI. Palma de Mallorca, 30 de diciembre, p.3-5.
- (1893). «Trabajo manual educativo. Segunda parte. De *La escuela y el hogar*». A: *El Magisterio Balear*. Any XXI. Palma de Mallorca.
- (1894). «La medalla de plata». A: *El Magisterio Balear*, 17. Any XXII. Palma de Mallorca, 28 d'abril, p. 2-3.
- (1898). «Un medio para fijar los conocimientos. De *La escuela práctica*». A: *El Magisterio Balear*, 1. Any XXVI. Palma de Mallorca, 4 de gener, p. 2-4.
- (1901). «La escuela del porvenir». A: *El Magisterio Balear*, 29. Any XXIX. Palma de Mallorca, 19 de juliol, p. 266-268.
- (1901). «Enseñanza de varias asignaturas». A: *El Magisterio Balear*, 30. Any XXIX. Palma de Mallorca, 26 de juliol, p. 268.
- (1901). «La educación nacional. Primera parte». A: *El Magisterio Balear*, 40. Any XXIX. Palma de Mallorca, 5 d'octubre, p. 379-380.
- (1901). «La educación nacional. Segunda parte». A: *El Magisterio Balear*, 41. Any XXIX. Palma de Mallorca, 12 d'octubre, p. 389-390.
- (1901). «La educación nacional. Tercera parte». A: *El Magisterio Balear*, 43. Any XXIX. Palma de Mallorca, 26 d'octubre, p. 405-406.
- (1901). «La educación nacional. Cuarta parte». A: *El Magisterio Balear*, 49. Any XXIX. Palma de Mallorca, 7 de diciembre, p. 466-467.

- (1901). «La educación nacional. Quinta parte». A: *El Magisterio Balear*, 51. Any XXIX. Palma de Mallorca, 21 de desembre, p. 484-485.
- (1902). «La educación nacional. Sexta parte». A: *El Magisterio Balear*, 2. Any XXX. Palma de Mallorca, 11 de gener, p. 9-10.
- (1902). «La educación nacional. Séptima parte». A: *El Magisterio Balear*, 3. Any XXX. Palma de Mallorca, 18 de gener, p. 22-23.
- (1902). «La escuela de adultos». A: *El Magisterio Balear*, 10. Any XXX. Palma de Mallorca, 8 de març, p. 100-102.
- (1902). «La escuela de adultos (continuación)». A: *El Magisterio Balear*, 13. Any XXX. Palma de Mallorca, 29 de març, p. 124-126.
- (1902). «La buena siembra». A: *El Magisterio Balear*, 50. Any XXX. Palma de Mallorca, 29 de desembre, p. 450.
- (1909). «La escuela de párvulos De *La escuela y el hogar*». A: *El Magisterio Balear*, 22. Any XXXVII. Palma de Mallorca, 29 de maig, p. 77-179.
- (1910). «¿Podemos educar en nuestras escuelas?. De *La escuela y el hogar*». A: *El Magisterio Balear*, 13. Any XXXVIII. Palma de Mallorca, 26 de març, p. 99-100.
- (1910). «Impresiones de mi escuela. De *La escuela y el hogar*». A: *El Magisterio Balear*, 15. Any XXXVIII. Palma de Mallorca, 9 d'abril, p. 117-118.
- (1910). «Hacia el mejoramiento. De *La escuela y el hogar*». A: *El Magisterio Balear*, 16. Any XXXVIII. Palma de Mallorca, 16 d'abril, p. 125-126.
- (1910). «Hacia el mejoramiento. De *La escuela y el hogar*». A: *El Magisterio Balear*, 20. Any XXXVIII. Palma de Mallorca, 14 de maig, p. 156-157.
- (1910). «Hacia el mejoramiento. De *La escuela y el hogar*». A: *El Magisterio Balear*, 28. Any XXXVIII. Palma de Mallorca, 9 de juliol, p. 229-230.
- (1910). «Hacia el mejoramiento. De *La escuela y el hogar*». A: *El Magisterio Balear*, 31. Any XXXVIII. Palma de Mallorca, 30 de juliol, p. 254.
- (1914). «Una enseñanza nueva». A: *El Magisterio Balear*, 14. Any XLII. Palma de Mallorca, 28 de març, p. 106-107.
- (1914). «Una enseñanza nueva». A: *El Magisterio Balear*, 17. Any XLII. Palma de Mallorca, 18 d'abril, p. 131-133.
- (1914). «Una enseñanza nueva». A: *El Magisterio Balear*, 31. Any XLII. Palma de Mallorca, 25 de juliol, p. 243-245.
- (1915). «Carácter de la verdadera escuela. De *Alma de maestro*». A: *El Magisterio Balear*, 36. Any XLIII. Palma de Mallorca, 28 d'agost, p. 277-279.
- (1919). «A mis paisanos y amigos de América». A: *El Menorquín*, 5. Any I. Ciutadella, novembre, p. 65-68.
- (1919). «A mis paisanos y amigos de América». A: *El Menorquín*, 11. Any II. Ciutadella, maig, p. 161-163.

CONFERÈNCIES

- BENEJAM Vives, Joan (1878). «Cuestiones transcendentales sobre la enseñanza de adultos». Certamen pedagògic de Granada.
- (1888). Congrés Nacional de Pedagogia de Barcelona.
- (1894). «La gimnástica en las escuelas de primera enseñanza». Palma de Mallorca, 16 de juny.
- (1901). «Enseñanza de varias asignaturas». Palma de Mallorca, juliol.
- (1901). «Educación de adultos». Palma de Mallorca, juliol.
- (1907). «Vida nueva. Plan de mejora social por medio de un sistema educativo». Maó, 2 de novembre.
- (1911). «Somos hoy mejores que ayer». Discurs inaugural del curs escolar 1911-1912, a l'Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó.
- (1915). «Homenaje a Pedro Cortés». Ciutadella.
- (1917). «Enseñanza de la vida». Paraninf de la Universidad de Barcelona.

ASSISTÈNCIA A CONGRESSOS

- Congrés de Professors Belgues: «Acerca de la enseñanza del idioma patrio». 1876.
- Primer Congrés Nacional de Pedagogia. Madrid, 1882.
- Segon Congrés Nacional de Pedagogia. Barcelona, 1888.

PRÒLEGS

- BENEJAM VIVES, Joan (1908). «A guisa de prólogo». A: ORTIZ, F. (1908). *Para la agono- grafía española. Estudio monográfico de las fiestas menorquinas*. L'Havana: La Universal.
- (1915). «¿Se puede pasar?». A: TORRENT, R. (1915). *Amor y patria. Colección de poesías castellanas*. Ciutadella: Impremta i Llibreria de la Vídua de Salvador Fàbregues.

PUBLICACIONS VERS JOAN BENEJAM

- CAVALLER PIRIS, J. (1922). *Mestre Benejam. Apuntes biográficos*. Ciutadella: Impremta Moll.
- COLOM CAÑELLAS, A. J. (1996). «Les idees pedagògiques de Joan Benejam a través dels

- seus escrits “mallorquins” (segle XIX)». A: *Revista de Menorca*. Vol. I. Maó, p. 29-42.
- (1997). «Joan Benejam i Vives. Vida, ideologia pedagògica i personalitat». A: *Revista de Menorca*. Vol. I. Maó, p. 79-110.
- CURSACH, A. (coord.) (1923). *Maestro Benejam (1846-1922). Los menorquines de Córdoba (República Argentina) al ilustre pedagogo Juan Benejam*. Córdoba (República Argentina): La Elzeberiana.
- FÀBREGUES, S. (1892). *Juicio crítico sobre las obras de J. Benejam*. Ciutadella: Impremta i Llibreria de Salvador Fàbregues.
- LAFUENTE VANRELL, L. (1923). «Don Juan Benejam y Vives (1846-1922)». A: *Revista de Menorca*. Maó, p. 77-80.
- MESQUIDA CAVALLER, A. (1985). *Juan Benejam Vives. Insigne pedagogo*. Palma de Mallorca: Ripoll. (Panorama Balear).
- SOLSONA CLIMENT, M. (1957). *Juan Benejam Vives: su vida y su obra pedagógica*. Barcelona: Universitat de Barcelona. Facultat de Filosofia i Lletres. Secció de Pedagogia. [Tesis de llicenciatura inèdita]
- SOLSONA PALLEROLS, J. (1922). «Un eximio maestro espanyl contemporáneo D. Juan Benejam y su libro *La alegría de la escuela*». A: *Revista de Menorca*. Maó. [Es publicà en fascicles durant l'any 1923: 1r, p. 12-24; 2n, p. 47-62; 3r, p. 87-95; 4t, p. 117-127; 5è, p. 143-154, i 6è, p. 170-184]
- TORRENT, R. (coord.) (1924). *Últimos honores tributados al insigne pedagogo ciudadelano D. Juan Benejam Vives*. Ciutadella: [s. n.].
- TUDELA PÉREZ, A. (1923). «Cuartillas leídas durante el homenaje a Juan Benejam en la Escuela Normal de Barcelona». A: *Revista de Menorca*. Maó, p. 183-185.

BIBLIOGRAFIA GENERAL DE PEDAGOGIA

- BOWEN, J. (1997). *Historia de la educación occidental: El occidente moderno*. Vol. 3. Barcelona: Herder.
- CACHO VIU, V. (1962). *La Institución Libre de Enseñanza*. Madrid: Rialp.
- CAPITÁN DÍAZ, A. (1994). *Historia de la educación en España*. Vol. 2. Madrid: Dykinson.
- CARBONELL SEBARROJA, J. (1985). *Manuel Bartolomé Cossío: Una antología pedagógica*. Madrid: Ministeri d'Educació i Ciència.
- DELGADO, B. (2000). *La Institución Libre de Enseñanza en Cataluña*. Barcelona: Ariel.
- DOMÈNECH, S. (1995). *Manuel Ainaud i la tasca pedagògica a l'Ajuntament de Barcelona*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- FERNÁNDEZ CLEMENTE, E. (1989). *Estudios sobre Joaquín Costa*. Saragossa: Universitat de Saragossa, Secretariat de Premses Universitàries.

- GALÍ, A. (coord.) (1994). *Artur Martorell, 1894-1994*. Barcelona: Departament d'Ensenyament de la Generalitat de Catalunya.
- GÓMEZ GARCÍA, M. N. (1983). *Educación y pedagogía en el pensamiento de Giner de los Ríos*. Sevilla: Universitat de Sevilla.
- GONZÁLEZ AGÁPITO, J. (1992). *L'escola nova catalana (1900-1939)*. Vic: Eumo.
- GONZÁLEZ GALLEGO, I. (1999). *Ricardo Macías Picavea: Biografía de un intelectual inconformista (1846-1899)*. Valladolid: Ajuntament de Valladolid.
- HOUSAYE, J. (1995). *Quinze pedagogs: La seva influència avui*. Barcelona: Universitat Oberta de Catalunya i Proa.
- JIMÉNEZ GARCÍA, A. (1985) *El krausismo y la Institución Libre de Enseñanza*. Madrid: Cincel.
- LAPORTA, F. (1977). *Antología pedagógica de Francisco Giner de los Ríos*. Madrid: Santillana.
- LÓPEZ-MORILLAS, J. (1972). *Hacia el 98: Literatura, sociedad, ideología*. Barcelona: Ariel.
- MOLERO PINTADO, A. (2000). *La Institución Libre de Enseñanza: Un proyecto de reforma pedagógica*. Madrid: Biblioteca Nueva.
- NAVARO, R. (1998). *La escuela y el maestro en la España contemporánea (1810-1939)*. Lleida: Textos Universitaris «Sant Jordi».
- OREM, R. C. (1974). *La teoría y el método Montessori en la actualidad*. Buenos Aires: Paidós.
- OTERO URTAZA, E. (1994). *Manuel Bartolomé Cossío: Trayectoria vital de un educador*. Madrid: Publicacions de la Residència d'Estudiants.
- POZO ANDRÉS, M. M. (2000). *Currículum e identidad nacional. Regeneracionismos, nacionalismos y escuela pública (1890-1939)*. Madrid: Biblioteca Nueva.
- ROZALÉN MEDINA, J. L. (1991). *Los fundamentos filosóficos de la Institución Libre de Enseñanza (el armonismo integrador de Giner y Cossío)*. Madrid: Universitat Complutense de Madrid.
- RUIZ BERRIO, J. (coord.) (1987). *Un educador para un pueblo*. Madrid: Universitat Nacional d'Educació a Distància.
- STANDING, E. (1996). *La revolución Montessori*. Madrid: Siglo XXI.
- VILANOU, C. (2001). *Joaquim Xirau (1895-1946): Quan la filosofia esdevé pedagogia*. Girona: Fundació Universitat de Girona. (Quaderns del Mercadal, núm. 1).